

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Grüll Tibor

„Ézsau három könnycseppje”
A zsidók három háborúja Róma ellen (Kr. u. 66–136)

Budapest

2015

1. Az értekezés tárgya és fő célkitűzése

Az értekezés tárgya tágabb értelemben a római állam és Iudaea, illetve a zsidóság kapcsolata a Kr. e. 161-Kr. u. 136 közötti háromszáz éves időszakban; szorosabban véve pedig a három Róma-ellenes felkelés története. Az első, avagy a „nagy felkelés” (héberül *ha-mered ha-gadol*, Kr. u. 66-73); a második a Traianus alatti diaszpóralázadás, másnéven „Quietus háborúja” (héberül *pulmosz sel Qitosz*, Kr. u. 115-117); a harmadik a Bar Kochba-felkelés (Kr. 132-136). Mindhárom eseményt a következő szempontok alapján vizsgáltuk meg:

- A. A rómaiak és zsidók kapcsolata hermeneutikai szempontból: Philón és Iosephus bibliaértelmezéseiben, az apokrifekben, a qumráni szövegekben, a talmudi irodalomban és a targumokban.
- B. A rómaiak és a zsidók kapcsolatának eseménytörténete (Kr. e. 161-Kr. u. 66).
- C. A felkelések hosszú és rövid távú, külső és belső okainak vizsgálata.
- D. A felkelések történetének rekonstrukciója valamennyi forrás együttes figyelembe vételével (görög-római, zsidó, keresztény történeti források; papiruszok; római és zsidó feliratok; római és zsidó numizmatika; tárgyi, település, és környezeti régészet).
 - D.1. A felkelések következményei a római állam és a zsidóság kapcsolatában.
 - D.2. A felkelések következményei a zsidóságon belül:
 - D.2.a. az anyaországban,
 - D.2.b. a diaszpórában,
 - D.2.c. a zsidó vallás rendszerében.

A Római Birodalom Krisztus utáni első két évszázadát nagy általánosságban a „béke és biztonság” korának tartják, amit egyre bővülő nyersanyagtermelés, a lakosság mind jobb ellátása, egy egységesülő mediterrán piac, és ennek következtében stabil gazdasági növekedés jellemez. Az aprócska Iudaea tartomány Kr. u. 6-ban lett önálló provincia, amelynek élén egy Syria *legatus*ának alárendelt lovagrendi *praefectus*, majd Claudiustól – rövidebb megszakításokkal – *procurator* állt. Elvileg Iudaea is profitálhatott volna a *pax Romana* ezen időszakának áldásaiból, ám nem így történt. A második század hatvanas éveitől hetven éven át a Iudaeában és a keleti tartományokban élő zsidók sorozatos felkelésekkel nyilvánították ki a római uralommal szembeni elégedetlenségüket. Előbb a „nagy felkelésben” (Kr. u. 66-73) kiáltották ki függetlenségüket, amelyet négy éven keresztül védelmeztek négy legiónyi római haderővel és számtalan segédcsapattal szemben, s a félreeső erődökben még további három éven át tartották magukat kisebb felkelőcsoportok. A sokak szerint eleve bukásra ítélt felkelés súlyos következményekkel járt: 70-ben elpusztult a Heródes által újjáépített Második Templom, és Jeruzsálem nagy részét földdel tették egyenlővé a hódítók. A zsidó hagyományba *hurbán* néven bevonuló esemény mély nyomot hagyott a rabbinikus judaizmusban, amely hermeneutikai szempontból a Kr. e. 586-os első *hurbán* megismétlődésének tekintette az eseményt, és a gyász mellett igyekezett az ahhoz vezető okokat – mindenekelőtt az apokaliptikus-eszkatologikus vallási fanatizmust – a judaizmus vallási rendszeréből eliminálni. Az első zsidó háború bukása után Iudaea katonai megszállás alá került, a helyőrségül hátrahagyott *legio X Fretensis* Jeruzsálemben ütötte fel főhadiszállását. Bár a diaszpórában történtek bizonyos zsidóellenes atrocitások, úgy tűnik, általános zsidóüldözésre nem került sor, és a rómaiak nem vonták vissza a zsidó közösségeket megillető vallási autonómiát (*politeuma*)

a Birodalomban. Az első háború kirobbanását követően pontosan negyvenkilenc évvel – a számnak nagy jelentősége van a zsidó vallásban: az ötvenedik év ugyanis úgynevezett „jubileumi év”-nek számít – a keleti diaszpórában: Mezopotámiában, Egyiptomban, Kyrénaikában és Cipruson tört ki általános felkelés, amelynek sem okáról, sem tulajdonképpeni céljáról nem tudunk biztosat. Disszertáciomban amellet érvelek, hogy a felkelés szorosan összefüggött Traianus keleti hadjáratával, amelyhez a császár talán úgy akarta biztosítani a nagylétszámú keleti zsidó közösségek támogatását, hogy megígérte nekik a Templom újjáépítését. Emiatt megindult a zsidók tömeges hazatelepedése a közeli tartományokból („második exodus”), de ezt a görögök és más helyi lakosok nem vették jó néven. Időközben a császár is visszavonta ígéretét, ezért a zsidók elkeseredett dühükben fegyvert ragadtak szomszédaik ellen, hogy kieroszakolják a hazatérést és az újjáépítést. A felkelés Iudaeára is kiterjedt, amelyet végül Lusius Quietus a szamaritánok tevékeny közreműködésével vert le. A felkelést az ő nevéől nevezte el a *Széder Ólám Rabba* „Quietus-háborúnak”. A rómaiak ekkor már egy második legiót is betelepítettek a tartományba: a Iudaea és Galilea határán felépített Caparcotna-erődbe (Kefar ‘Otnay). Ez csak tovább növelhette a feszültséget az országban. Hatvan évvel a *hurbánt* követően Hadrianus, az „utazó császár” látogatást tett a katonai övezetté nyilvánított Jeruzsálemben. Egy 2014-ben talált – egyelőre publikálatlan – latin felirat is megerősítette azt a régóta megfogalmazott feltevést, hogy ebből az alkalomból a császár *colonia* rangra emelte, és római szertartás szerint újraalapította a zsidók Szent Városát, elnevezve azt *Aelia Capitolinának*. Valószínű, hogy a körülmétkedést is ekkor tiltották be. A felkelés mélyben izzó parazsa – tudatos előkészület után – két év múlva lánggra lobbant: a magát „vezérnek” (*nászi*) nevező Bar Kosziba – akiről kora egyik legnagyobb vallási tekintélye, Rabbi Akiba jelentette ki, hogy ő a „Csillag Fia” (*Bar Kochba*), vagyis a messiás – gerillacsapatokat szervezett és a Júdeai-hegység barlangjaiból sikeres támadásokat intézett a megszálló római csapatok ellen. A régészek az elmúlt negyedszázadban sikeresen tárták fel az alagútrendszereket, amelyek a harc fontos kellékei voltak. A Bar Kochba által vert pénzeken a felkelés ideológiája tükröződik: a háború célja Jeruzsálem visszafoglalása és a templomi istentisztelet helyreállítása volt. Bár a felkelők ezt a célt nem érték el, három és fél éven keresztül sikerrel küzdöttek a római hadigépezet ellen, óriási veszteségeket okozva a legióknak és a segédcsoportoknak. Ennek következtében Hadrianus is kegyetlen megtorlást rendelt el: százezreket deportáltak és adtak el rabszolgának; falvaikat lerombolták; a zsidókat kitiltották Jeruzsálemből és annak közvetlen környékéről; a tartományt elnevezték *Syria Palaestinának*; a körülmétkedés után a zsidó vallás minden lényegi rendelkezését (tóraolvasás, ünnepek megtartása, rabbiavátás stb.) betiltották, és a rendelkezést megszegőket kegyetlen kínhalállal büntették. Ezek a represszív intézkedések olyan súlyosak voltak, hogy tömeges migrációt indítottak el részben Galileába, részben a Római Birodalom más részeibe. Megkezdődött a zsidó nép történetében a csaknem kétezer évig tartó „nagy szétszórás” időszaka.

2. A kutatás előzményei

A három zsidó háború története évszázadokon át csak a zsidóság kollektív emlékezetében, rituális és szimbolikus formában élt tovább. A 19. század közepétől a diaszpórában megjelenő szekuláris zsidó történettudomány sem foglalkozott vele jelentőségéhez mérten: nem is tehet, minthogy a „zsidótudomány” (*Wissenschaft des Judentums*) elsősorban diaszpóratörténet volt. A 19. század legnagyobb római koros történésze, THEODOR MOMMSEN (1817-1903)

szerint az első zsidó háború okai részben a rosszindulatú és alkalmatlan római kormányzók, részben a zsidók etnikai elkülönülése, és a vallásukban mélyen gyökerező nemzeti érzelmek voltak, amelyek egyetlen más területen sem nyúltak ilyen mélyre. Az ország nagy része – Caesarea és Jeruzsálem kivételével – civilizálatlan volt, ahol a radikális fanatikuskok a primitív parasztságot könnyen feltűzelhették. Az erősen cionista beállítottságú YITZHAK FRITZ BAER (1888–1980) és GEDALIAH ALON (1901–1950) számára a rómaiak elleni felkelések a „nagy diaszpóra” időszakának kezdetét jelentették. ALON azonban visszautasította azt az elképzelést, hogy a három nagy felkelés között összefüggés lett volna, s azok tervszerűségét is tagadta. Az izraeli és nemzetközi kutatás figyelme az 1960-as évektől fordult újra a kérdés irányába. Az első zsidó háború története különösen Masada izraeli feltárását (1963–1965) követően került az érdeklődés középpontjába. A Bar Kochba-felkelés kutatásának nagy lökést jelentett az, hogy a felkelés vezérének több levelét is megtalálták a Júdeai-hegység egyik barlangjában (YOHANAN AHARONI, 1953–1955; YIGAEEL YADIN, 1960–1961). A kutatásokat vezető emblematikus izraeli régész, YIGAEEL YADIN (1917–1984) két népszerűsítő könyvében nemcsak a feltárások történetét és jelentőségét mesélte el a nagyközönségnek, hanem egyúttal az események „értelmezési horizontját” is kijelölte, legalábbis Izraelen belül. Két munkájának címe: *Masada: Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand* 1966-ban; a *Bar-Kokhba: The Rediscovery of the Legendary Hero of the Last Jewish Revolt Against Imperial Rome* pedig 1971-ben jelent meg, és azóta is töretlen népszerűségnek örvend.

A Róma-ellenes zsidó háborúk történetéről azóta szinte évtizedenként született egy-egy jelentős monográfia, és tengernyi szaktanulmány. Úttörő jelentőséggel bírt a tübingeni teológusprofesszor MARTIN HENGEL (1926–2009) munkássága, aki a korai kereszténység felől érkezett meg a hellenisztikus és római kori zsidó történelem kutatásához. A zélótákról írt monográfiájában a zsidó szabadságmozgalmak messianisztikus–apokaliptikus hátterét derítette fel példás alapossággal (*Die Zeloten: Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr.*). A Baltimore Hebrew University professzora, MOSHE ABERBACH (1924–2007) az első zsidó háborúról írt monográfiájában a rabbinikus forrásokat is bőségesen felhasználta (*The Roman-Jewish War (66–70 A.D.): Its Origin and Consequences*). A hetvenes évek legjelentősebb vállalkozása a MARY E. SMALLWOOD (1919–2001) által írt *The Jews under Roman Rule: from Pompey to Diocletian. A Study in Political Relations* című nagymonográfia volt, amely Pompeius és Diocletianus között foglalta össze a zsidók és Róma kapcsolatának történetét. A szerző, amellet hogy valamennyi akkoriban elérhető forrást (irodalmi, papirologiai, epigráfiai, numizmatikai) figyelembe vett művének megírásakor, abból a nézőpontból indult ki, hogy a rómaiak alapvetően türelmesek voltak a zsidókkal szemben, s ezért cserébe tőlük is toleranciát vártak el. SMALLWOOD értelmezésében a Kr. u. 6–135 közötti időszak a Róma és a zsidóság folyamatos összeütközéseinek korszaka, de ez nem a római állam tudatos elnyomó politikájából fakadt. ARYEH KASHER (1935–2011) volt az első – ezzel a témával foglalkozó – izraeli történész, akinek gyökerei nem a diaszpórába nyúltak vissza. A nagy háború történetét áttekintő, eredetileg ivritül írt kötete volt az első Izraelben megjelent tudományos munka, amely a felkelés eseményeit egy született izraeli szemével láttatta (*The Great Jewish Revolt. Factors and Circumstances Leading to Its Outbreak*). Ennek a cionista látásmódnak homlokegyenest ellentéte az oxfordi tudós, MARTIN GOODMAN munkája (*The Ruling Class of Judaea. The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66–70*), aki nem is titkoltan „osztályharcos” nézőpontból mutatta be az első zsidó háborút. Központi tézise szerint a Róma-ellenes felkelést a zsidó „uralkodó osztály” rob-

bantotta ki, mivel egyrészt nem „természetes elit” volt, amelynek a nép körében sem sikerült elfogadtatnia magát; másrészt rendre alkalmatlannak bizonyult a vezetésre. Az akkor még Berlinben tanító PETER SCHÄFER 1981-ben jelentette meg a Bar Kochba-felkelésről írt monográfiáját, amelyben túlnyomó részben a rabbinikus forrásokkal foglalkozott, megemlítve a klasszikus és keresztény szöveghelyeket, valamint a pénzeket és feliratokat is (*Der Bar Kokhba-Aufstand. Studien zum zweiten jüdischen Krieg gegen Rom*).

A múlt század kilencvenes éveiben több jelentős monográfia is napvilágot látott, főként az első háború történetéről. Az 1947-ben tunéziai zsidó családban született MIREILLE HADAS-LEBEL, a Sorbonne vallástörténész professzora *Jérusalem contre Rome* címen adott ki átfogó kötetet. Őt követte JONATHAN J. PRICE, a Tel Aviv-i egyetem tanára, aki a 70-es háború jeruzsálemi frakcióiról értekezett (*Jerusalem under Siege. The Collapse of the Jewish State 66–70 C.E.*). Bár az eddigiekben kizárólag monográfiákkal foglalkoztunk, itt kell megemlítenünk egy igen fontos tanulmányt: WERNER ECK (Universität zu Köln) a Bar Kochba-felkelés levezetésében részt vett római csapatokra vonatkozó összes irodalmi, epigráfiai és papirologiai forrást gyűjtötte össze és elemezte a tekintélyes *Journal of Roman Studies* 1999-es számában. A huszonegyedik század első évtizedében négy jelentős kötet is napvilágot látott: előbb a Columbia Egyetem professzora, SETH SCHWARTZ adott ki egy nagy vitát kiváltó könyvet *Imperialism and Jewish Society* címen, amelynek középpontjában nem annyira a Kr. u. 70–135 közötti felkelések okai és lefolyása, mint inkább azok következményei állnak. A berlini Freie Universität kutatója, ERNST BALTRUSCH a zsidók és a Római Birodalom kapcsolatrendszerén belül vizsgálta a felkelések történetét (*Die Juden und das Römische Reich. Geschichte einer konfliktreichen Beziehung*). A második felkelés (az ún. Quietus-háború) történeti forrásait MIRIAM PUCCI BEN ZEEV, a Ben Gurion University tanára adta ki úttörő jellegű munkájában (*Diaspora Judaism in Turmoil, 116/117 CE: Ancient Sources and Modern Insights*). Említést kell tennünk három tanulmánykötetről, melyekben a kérdés legjelentősebb kutatói szólahtak meg az első és harmadik zsidó háború kérdésében. Az első az ANDREA BERLIN (Boston University) és JAMES OVERMAN (Macalester College) szerkesztette tanulmánykötet, amely főként régészeti vonatkozású cikkeket tartalmaz az első zsidó háborúval kapcsolatban (*The First Jewish Revolt Archaeology, History, and Ideology*). A PETER SCHÄFER (Princeton University) által kiadott tanulmánykötetben a Bar Kochba-háború kutatásával összefüggő legújabb kutatások láttak napvilágot (*The Bar Kokhba War Reconsidered. New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*). Végül a MLADEN POPOVIĆ (University of Groningen) szerkesztésében megjelent tanulmánykötet kell megemlítenünk, amelyben a kérdés legnagyobb szakértőitől olvashatunk tanulmányokat (*The Jewish Revolt against Rome: Interdisciplinary Perspectives*). POPOVIĆ bevezető tanulmányában áttekintette az első zsidó háború kutatástörténetét, és lényegében két szembenálló pártra különítette el a felkelések modern történetíróit. Az egyik csoport a zsidók Róma-ellenes felkeléseiben a két civilizáció kibékíthetetlen ellentétét, Iudaea romanizációjával szembeni ellenállás kifejeződését véli felfedezni, a másik ellenben nem lát anatógonisztikus ellentétet a pogányság és a zsidóság között, a felkeléseket inkább csak „véletlennek”, a rendszer egyedi hibáinak tartja. A második és harmadik felkelés átfogó történeti értékelését legutóbb WILLIAM HORBURY (Cambridge) tette közzé 2014-ben megjelent monográfiájában (*Jewish War under Trajan and Hadrian*), amelyben elfogulatlanul, ideológiai preconcepciók nélkül igyekezett megvizsgálni minden rendelkezésre álló forrást – ennyiben tehát dolgozatomhoz is haszonnal forgathattam.

3. A kutatás forrásai, módszerei

Disszertációm egyik fő munkahipotézise, hogy az ókori zsidó történelem mozgását, azon belül különösen a felkelések történetét, nem lehet pusztán külső körülményekkel magyarázni. Az európai – és gyakran az izraeli – kutatók is abba a hibába esnek, hogy vagy csupán politikai, gazdasági és/vagy társadalmi okokra vezetik vissza az eseményeket; vagy csupán a rabbinikus forrásokra támaszkodva próbálnak spirituális indokokat találni. (Ez utóbbi különösen a 20. század első felének európai *Judenwissenschaft*jára, illetve az államalapítás körüli izraeli kutatásra volt jellemző.) Véleményem szerint a három zsidó felkelés sem a római belpolitikai problémák kivételéseként, sem az „osztályharcos” elméletből kiindulva nem interpretálható: valamennyi forrás együttes vizsgálatára van szükség, éspedig úgy, hogy minden forráscsoportot a rá jellemző *caveat*-tal kell kezelnünk.

A római kori zsidó történelem kutatója szerencsés helyzetűnek vallhatja magát, hiszen nemcsak görög-római (Appianos, Tacitus, Cassius Dio stb.), hanem zsidó (Flavius Iosephus, Talmud, midrások) és keresztény (Iustinos, Eusebios, Malalas stb.) történeti művek is tárgyalják a korszak jelentős eseményeinek számító római-zsidó konfliktusok történetét. Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy Tacitus és Cassius Dio a római szenátori arisztokrácia nézőpontját érvényesíti, amikor a zsidó történelemről beszél, ráadásul az utóbbi szerzőt jelentős időbeli távolság is elválasztja az első háború eseményeitől. A nagy háború legismertebb történetíróját, Flavius Iosephust egyedülálló „kettős identitás” jellemzi, amit 2010-ben megjelent monográfiámban részletesen tárgyaltam. Emiatt Iosephus két főműve: *A zsidó háború* és *A zsidók története* egyaránt tekinthető a zsidóság és a zsidó vallás mellett szóló védőiratnak, másrészt aktív polémiának is a szerzőt és magát a zsidó népet és vallást ért támadások ellen. A keresztény források többségénél figyelembe kell vennünk azok anti-judaista, sőt nem egyszer nyíltan antiszemita beállítottságát. Végül a rabbinikus irodalom sajátos hermeneutikai módszereit kell ismernünk ahhoz, hogy releváns történeti következtésekre jussunk, ami igen nehéz dolog, tekintve, hogy kifejezetten historiai jellegű feljegyzést nemigen találunk az egész hatalmas talmudi és midrási irodalomban. Ennek ellenére például a Bar Kochba-felkelés történetét nem lehet ezen források nélkül megírni.

Az irodalmi forrásokat hasznosan egészítik ki azok a papiruszok, amelyek a Júdeai-hegység barlangjaiból kerülnek elő folyamatosan a múlt század 50-es éveitől. Ezek közül részletesen tárgyaljuk a „Levelek barlangjában” talált Babatha-archívumot és a felkelővezér Bar Kochba által személyesen diktált leveleket, melyek közül több itt jelenik meg először magyar fordításban. Ezeket az irodalmi és papiruszforrásokat hasznosan egészítik ki az epigráfiai leletek, amelyek elsősorban római részről világítják meg az eseményeket. Szinte évente kerülnek elő olyan feliratok, amelyek a történeti események egy-egy részletét fedik fel előttünk: például a 2006-ban általam publikált diadalív-töredék, amely – minden ellenkező állítás ellenére – Vespasianus és Titus korából származik; a megszálló csapatok számára kiállított katonai diplomák; vagy a 2014-ben felfedezett jeruzsálemi Hadrianus-felirat. A zsidó-római konfliktusok történetét tárgyaló művek általában csak függelékként említik meg az első és harmadik felkelés során kiadott pénzeket, holott ezeken tükröződik leginkább a függetlenségi háborúk belső ideológiája. Ezeknek vizsgálata tehát szintén elengedhetetlen. De a lázadások leverésekor a rómaiak által kiadott pénzveretek is rendkívül fontosak: például 2013-ban publikáltak egy *IVDAEA RECEPTE* feliratú *aureust*, amelyet Vespasianus valószínűleg még Kr.

u. 68/69-ben, egészen más körülmények között és más céllal készítettet, mint a jól ismert IVDAEA CAPTA és IVDAEA DEVICTA vereteket. Végül itt kell megemlítenünk a régészet egyre növekvő szerepét a történeti kutatásokban. Ugyan nem tartozom azok közé, akik a régészeti leleteket megfellebbezhetetlen, egyedül objektív történeti forrásoknak tartják, azt azonban el kell ismernem, hogy a tárgyi, környezeti és településrégészet valóban fontos eredményeket produkált az elmúlt 20-30 évben, amelyek bizonyos pontokon cáfolták, máshol módosították, több esetben pedig igazolták az ókori történetíróktól ránk maradt tudósításokat. Az első zsidó háború esetében Masada, Gamla és Iotapata feltárása jelentette Flavius Iosephus történetírói hitelességének próbakövé; a Bar Kochba-felkelés vonatkozásában pedig a júdeai barlangrendszer felderítése hozott átütő eredményeket. Sajnos néhány fontos település illetve katonai tábor feltárása (pl. Bétár, Kefar ‘Otnay) egyelőre még várat magára.

4. Az értekezés tudományos eredményei

Munkám során maximálisan igyekeztem hasznosítani korábbi kutatásaim eredményeit, amelyeket az Andrew W. Mellon alapítvány ösztöndíjasaként a jeruzsálemi Albright Institute of Archaeology vendégkutatójaként sikerült elérnem. Ezek röviden a következők:

- A Haram as-Sarif (Templomhegy) Iszlám Múzeumában 2003-ben „felfedezett” és 2005-ben alaposan megvizsgált és tudományosan dokumentált, 2006-ban pedig első kiadásban az *Israel Exploration Journal* hasábjain közzétett diadalív-felirat (AE 2005, 1588 = CIIP I/2 720) alapjaiban változtatja meg Jeruzsálem eddig ismert 70 utáni történetét, amennyiben rámutat arra, hogy a legióstábor mellett útépitések és monumentális építkezések is zajlottak már Vespasianus és Titus idejében.
- Egy 2004-ben megjelent cikkemben („Kore on the Temple Mount?”) vettem fel azt a lehetőséget, hogy a Quietus-háború elfojtásában a szamaritán segédcsapatok is aktívan kivették részüket, s minthogy a római kori Samária egyik legfontosabb istensége *Koré* volt, a 3. századi egyházatya, Hippolytos, *Máté evangéliumának* 24:15-22 verseihez írt homiletikai töredékében szereplő mondat („Vespasianus nem állított istenszobrot a Templomban, de a legio, amelyet Traianus Quintus római tábornok helyezett ide, egy istenszobrot emelt, melynek neve Koré”) nem *textus corruptus*, hanem igaz állítást tartalmaz.
- Ugyancsak jól hasznosítottam az első jeruzsálemi ösztöndíjam idején írt és 2004-ben megjelent, az antik zsinagógafeliratokról szóló kismonográfiám eredményeit, legfőképpen a Bar Kochba-felkelés leverését követő időszak vallási átalakulásait illetően. A Szentély helyettesítésének teológiai szükségszerűsége ugyan már közvetlenül a hurban után megjelent, a zsinagógák (*bét ha-kneszet*) mint „kis szentélyek” (*miqdás me’át*) elképzelése széles körben csak a 3–4. században terjedt el. Erről vallanak a papi listák (*mismarót*) és a *hagios topos*-feliratok is, amelyek egyaránt megjelennek az anyaország (Galilea és a Gólán), valamint a diaszpóra zsinagógáinak epigráfiai emlékeiben.
- A Bolyai János Kutatói ösztöndíj segítségével 2008/09-ben írt és 2010-ben megjelent *Áruló vagy megmentő?* című Flavius Iosephus-monográfiámban már hosszán foglalkoztam az első zsidó háború okaival, lefolyásával és következményeivel. Disszertáciomban az ott írottakat egészítettem ki az utóbbi évek friss felfedezéseivel, amelyek a papirologia, epigráfia, numizmatika, tárgyi és környezeti régészet területén jelentkeztek.

Összességében nemcsak az az újszerű dolgozatomban, hogy a három zsidó háborút együttesen, összefüggéseiben szemlélem (ilyen jellegű munka még a nemzetközi szakirodalomban sem született, mivel a történészek többnyire csak külön-külön foglalkoztak az egyes felkelésekkel), hanem a holisztikus megközelítés is, amely valamennyi elérhető forráscsoport (irodalmi szövegek, papiruszok, feliratok, numizmatikai és régészeti leletek) együttes elemzését igyekszik elvégezni. Újdonságnak tekinthető a Babatha-archívum két papiruszának (*P. Yadin* 11 és 16) és a Bar Kochba-levelezés több darabjának (*P. Yadin* 47, 49, 50, 52, 54) filológiai pontos kommentáros fordítása; valamint több, eddig magyarra le nem fordított antik forrás (Cassius Dio, Orosius, Malalas stb.) és számos rabbinikus szöveg átültetése.

Kutatásaim során a következő lényegi megállapításokra jutottam:

- A zsidók sorozatos Róma-ellenes felkelései a zsidó vallás eszkatologikus-messianisztikus el-képzéseiben gyökereznek, tehát nem pusztán a görög-római és a zsidó civilizáció ténylegesen meglévő különbségeire, vagy a politeizmus-monoteizmus ellentétére vezethetők vissza.
- Bár az első felkelésnek nem volt egyetlen „messiási” vezetője (erre a pozícióra több jelölt is akadt), annak legfőbb oka mégis a „zélóták” (rajongók, vallási fanatikusok) felfűtött eszkatologikus várakozására vezethető vissza, amelyhez a farizeusok egy része (és talán a qumráni közösség is) csatlakozott. A legújabb kutatások ugyanis arra mutatnak rá, hogy Flavius Iosephus tendenciózus ábrázolása ellenére, amely csupán a zélótákra hárítja a felelősséget, a zsidó társadalom nagy része aktívan részt vett a felkelésben.
- A templomrombolás (*hurbán*) ellenére ezek az eszkatologikus várakozások nem hagytak alább, sőt még inkább felfokozódtak. A messianisztikus várakozás azonban most már nem csupán a gonosz elnyomóktól való szabadulásra és a függetlenség elnyerésére, hanem a Harmadik Templom felépítésére is vonatkozott. Lehetséges, hogy ez volt a második felkelés („Quietus-háború”) közvetlen kiváltó oka, ami azonnal elindította az egyiptomi, kyrénaikai és ciprusi zsidók hazavándorlását („második exodus”).
- Mikor a zsidók rájöttek, hogy a Templom felépítését nem remélhetik a császári kormányzattól, saját kezükbe vették az irányítást. A messianizmus manifeszt módon nyilvánult meg a Bar Kochba-felkelésben, amelynek fő célja – a numizmatikai leletek tanúsága szerint – Jeruzsálem „felszabadítása” és a Templom helyreállítása volt. A felkelésben aktívan kivette részét a papság (a Bar Kosziba *nászi*’ és az egyébként ismeretlen Eleázár *kohen* a felkelés diarchikus vezetését testesítette meg), és a kor egyik legbefolyásosabb vallási vezetője: Rabbi Akiba.
- A római kormányzat Vespasianus és Hadrianus között fokozatosan szigorította zsidópolitikáját: a zsidóadó bevezetése és a leontopolisi zsidó szentély elpusztítása (Vespasianus), Jeruzsálem katonai körzetté nyilvánítása (Vespasianus és Titus); a ciprusi, egyiptomi és kyrénaikai zsidó diaszpóra megtizedelése, az alexandriai Nagy Zsinagóga lerombolása (Traianus); Jeruzsálem *coloniá*vá tétele és „átkeresztelése” *Aelia Capitolina* névre, a körülméltkedés betiltása (Hadrianus, 129/130-ben); majd a Bar Kochba-felkelés levereése után a zsidó vallásgyakorlat lényegi felszámolása, Iudaea átnevezése *Syria Palaestina*vá, a zsidók kitiltása Jeruzsálemből és annak környékéről (Hadrianus, 136 után) – a

legjelentősebb mérföldkövei ennek a folyamatnak. Jelentős enyhülés csak a Severusok korában következett be a zsidók és rómaiak kapcsolatában.

- A kemény római elnyomás ellenhatását képezte a zsinagógák rendszerének kialakulása a 3-4. században, amelyben a rabbik fokozatosan átvették a vezetést a papoktól. A római hatóságok engedélyével talán már Traianus idején megszületett a *patriarchátus*, amely a régebbi *politeuma* újraértelmezése volt: a vallási önkormányzat egy formája, amely egészen az 5. századig működött. A Misna lejegyzése után fokozatosan jött létre a rabbinikus judaizmus rendszere, amelynek lényege a „Tóra körüli kerítés” felhúzása, és az eszkatologikus–messianisztikus várakozások minimalizálása, illetve spiritualizálása volt. Mindez azonban nem tudta megakadályozni sem a megmaradt zsidó lakosság tömeges emigrációját, sem a szellemi centrumától megfosztott maradék zsidóság (*jisuv*) „el-pogányosodását”.

5. Az értekezés témájában megjelent publikációk jegyzéke

5.1. Könyvek

- *Áruló vagy megmentő? Flavius Josephus élete és művei.* Pozsony: Kalligram, 2010, 328 p.
- *A kövek kiáltanak – 50 történeti dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához.* Budapest: Szent Pál Akadémia, 2009, 276 p.
- *Az utolsó birodalom. Az imperium Romanum természetrajza.* Budapest: Typotex, 2007, 328 p.
- *A gyökér és az ágak. Tanulmányok az ókori zsidóság és kereszténység történetéből.* Szombathely: Savaria University Press, 2005, 338 p.
- *Kőbe vésett emlékezet. Késő-antik zsinagógák feliratai.* Bp.: Józsvöveg–Műhely, 2004, 194 p. English summary, pp. 189–194. (Józsvöveg–Saeculum könyvek)
- *Pontius Pilatus: egy karrier története.* Budapest: Szent Pál Akadémia, 2002, 175 p.

5.2. Szerkesztések

- Flavius Josephus: *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról.* Ford. és jegyz. Hahn István; a jegyzeteket kiegészítette Grüll T. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor, 2010. 127 p. (Fontes Historiae Antiquae)
- [Répás Lászlóval] *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti–társadalmi gyökereiről.* Budapest: Józsvöveg–Műhely, 2006. 234 p.
- Y. Aharoni, M. Avi-Yonah: *Bibliai Atlasz* (A harmadik bővített és újra átdolgozott angol nyelvű kiadás alapján, a német és ivrit kiadás figyelembe vételével készült magyar fordítás), szerk. Grüll T. és Horváth A., ford. Grüll T., Grüll Tiborné, Kövér G. Jerusalem: Carta – Budapest: Szent Pál Akadémia, 1999. 216 old., 271 térkép [Második javított kiadás, 2004.]

5.3. Tanulmányok

- „Kitérők és betérők”. Zsidó és keresztény vallási misszió az ókorban, in Horváth Z., Sz. Halász D. (szerk.), *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára.* Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015, 11-23.

- „Az antiszemitizmus ókori gyökerei,” in Prepuk Anikó (szerk.), *Mozaikok: Előadások a magyar holokauszt 70. évfordulóján*, Debrecen: Debreceni Egyetem, 2015, 9-28.
- „Saulusból Paulus? Zsidók, pogányok és keresztények névadási és névváltoztatási szokásai a római korban,” in Benke László (szerk.), *Otthonná tett romok: Írások Rugási Gyula hatvanadik születésnapjára*. Budapest-Pozsony: Kalligram, 2014, 41-54.
- „Good Luck in the Resurrection! Life and Death in Jewish Epigraphy,” in Iulian Moga (szerk.), *Angels, Demons and Representations of Afterlife within the Jewish, Pagan and Christian Imagery*. Iasi: Editura Universitatii Alexandru Ioan Cuza, 2013, 27-42.
- [Benke Lászlóval] „A Hebrew/Aramaic Graffito and Poppaea's Alleged Jewish Sympathy,” *Journal of Jewish Studies* 62:2 (2011) 37-55.
- „Kelet Nyugaton: A Kelet gazdasági, kulturális és vallási befolyása a Római Birodalom nyugati felében,” *Ókor* 10:3 (2011) 42-57.
- „The Date and Circumstances of the Heliodorus Affair: Considerations on the Seleucus IV Dossier from Maresha,” *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 46 (2010) 9-19.
- „The Legendary Fate of Pontius Pilate,” *Classica et Mediaevalia* 61 (2010) 151-176.
- „A zsidók és a Biblia – késő-antik sírfeliratok tükrében,” *Vallástudományi Szemle* 4:4 (2008) 117-127.
- „A Bar Kochba-felkelés: A kutatás fél évszázadának eredményei és kihívásai,” *Antik Tanulmányok* 52:3 (2008) 27-51.
- „A Synagogue at Brigetio? In Defense of a Conjecture (CIL III 10998 = RIU 440 = AE 1995, 1257),” in Vargyas Péter, Szabó Ádám (szerk.), *De rebus aetatis Graecorum et Romanorum: Cultus deorum studia religionum ad historiam: In memoriam István Tóth vol. 2*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2008, 151-160. (Ókortudományi dolgozatok 2.)
- „Dániél negyedik birodalma a zsidó írásmagyarozatban,” in Rugási Gyula (szerk.), *Elváló utak: Rabbiniikus és ókeresztény exegézis*. Budapest: Józsoveg, 2008, 80-108.
- „Flavius Josephus mint történétíró,” in Csabai Z., Dévényi A., Fischer F., Hahner P. Kiss G. B., Vonyó J. (szerk.), *Pécsi történeti katedra: Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2008. 135-144.
- „Zsidó történétírás a hellenisztikus korban,” *Életünk* 44:6-7 (2007) 32-45.
- „Un'epigrafe frammentaria di Flavius Silva ritrovata recentemente sul Monte del Tempio di Gerusalemme,” *Picus* 26 (2006) 45-53.
- „Az első zsidó háború kitörésének okai Flavius Josephusnál,” in Grüll T., Répás L. (szerk.), *A zsidóság és Európa: Új fejezetek az antiszemitizmus történeti-társadalmi gyökereiről*. Budapest: Józsoveg-Műhely, 2006. 25-71.
- „A Fragment of a Monumental Roman Inscription at the Islamic Museum of the Haram as-Sharif, Jerusalem,” *Israel Exploration Journal* 56:2 (2006) 183-200.
- „Preliminary Report on a Monumental Roman Inscription at the Islamic Museum of the Haram as-Sharif (Temple Mount), Jerusalem,” in Visy Zsolt (szerk.), *Limes XIX.: Proceedings of the XIXth Limes Congress of Roman Frontier Studies Held in Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs: University of Pécs, 2005. 901-907.
- „Kore on the Temple Mount?” *Specimina Nova* 18 (2004) 227-236.

- „Te tudsz görögül? Többsz nyelvűség a római kori Iudaea/Palaestinában,” in Lanstyák I., Menyhárt J. (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről, II. köt.* Pozsony: Kalligram, 2004. 13-27.
- „Az ókori zsinagóga, mint emlékezhely,” *Múlt és Jövő* 14:4 (2003) 47-60.
- „Jewish Epigraphic Habit in the Late Roman-Early Byzantine Period: The Synagogue Inscriptions,” *American Schools of Oriental Research Newsletter* 53:3 (2003) 17-18.
- „Nincs nekik se nyelvük, se írásuk: A zsidók és a latin nyelv a késő-ókorban,” *Antik Tanulmányok* 46:1-2 (2002) 37-64.
- „A Szentély és a próféták,” *Világosság* 42:11-12 (2001) 69-87.
- „Pilate's Tiberieum: A New Approach,” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (2001) 267-278.
- „Conquerors, Patriarchs, and the Law of the Lord: Interpretation of a Late Antique Jewish Epitaph,” *Arctos* 34:4 (2000) 23-37.
- „Zsidó-keresztény kapcsolatok a késő-antikvitásban: Severus de Minorca levele a helyi zsidó közösség áttérítéséről,” *Múlt és Jövő* 10:4 (1999) 81-91.

5.4. Recenziók

- „Parasztok, pásztorok, pákászok - Galilea gazdasága a római korban” [David A. Fiensy, Ralph K. Hawkins (szerk.), *The Galilean Economy in the Time of Jesus, Early Christianity and Its Literature* 11, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013], *Klió* 23:2 (2014) 56-59.
- „Ásó, kapa, Biblia - áttekintés a bibliai régészet eredményeiről” [James K. Hoffmeier: *The Archaeology of the Bible*. Oxford: Lion Hudson, 2008], *Klió* 19:4 (2010) 55-63.
- „A »frissensült király«. Az ókori Izrael története történetkritikai előadásban” [Karasszon István: *Izrael története*. Budapest: Új Mandátum, 2009.] *BUKSZ* 22:2 (2010) 104-110.
- „Pál és a rómaiak” [Pecsuk Ottó: *Pál és a rómaiak. A Római levél kortörténeti olvasata*. Budapest: Kálvin, 2009] *Vallástudományi Szemle* 5:5 (2009) 239-244.
- „A »hetvenes« zsidó háború történelmi emlékezete” [Gábor György: *A diadalívén innen és túl*. Budapest: Akadémiai, 2009] *Vallástudományi Szemle* 5:3 (2009) 202-215.
- „Mi köze Oxfordnak Jeruzsálemhez?” [Martin Goodman: *Rome and Jerusalem. The Clash of Ancient Civilizations*. New York: Knopf, 2007] *Klió* 17:2 (2008) 63-72.
- „Az ingerült lelkipásztor találkozási gallokkal” [J. Murphy-O'Connor: *Pál története*. Budapest: Európa, 2007] *Vallástudományi Szemle* 4:1 (2008) 214-219.
- „Akit a hurbán füstje megcsapott” [Gábor György: *Szinaj és Jabne. Zsidó emlékezet a történelmen »innen és túl»*. Budapest: Jászöveg-Műhely, 2005] *Ókortudományi Értesítő* 18 (2007) 23-25.
- Noy, D.; Panayotov, A.; Bloedhorn, H. (szerk.): *Inscriptiones Iudaicae Orientis, I-III. köt.* Tübingen: Mohr Siebeck, 2004. *Antik Tanulmányok* 50:1 (2006) 116-119.

5.5. Fontosabb konferenciaelőadások az utóbbi tíz évben

- A zsidó háborúk pénzverése – Magyar Numizmatikai Társulat, 2015. november
- The Jewish diaspora in the Danubian provinces of the Roman Empire (keynote lecture) – Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre (Nitra, Szlovákia), 2015. október

- A *siqarikon* földtörvény értelmezése a *hurbán* utáni korban – III. Ókori Történeti Földrajzi és Gazdaságtörténeti Konferencia, Pécs, 2015 október
- Korszakhatár volt-e a *hurbán* a zsidó történelemben? – Történelem az ókorban előadás-sorozat, ELTE, 2014 április
- Gazdasági és környezeti változások a késő-római Palaestinában – II. Magyarországi Ókori Történeti Földrajzi Konferencia, Pécs, 2013 október
- A judaizmus mint missziós vallás a római korban – Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában, Miskolci Egyetem, 2013 április
- Monotheism or megatheism? Religious competition in late antiquity as mirrored in the inscriptions dedicated to Theos Hypsistos – Hahn 100, nemzetközi konferencia, ELTE–MTA, 2013 mácius
- Zsidó történetírás a hellenisztikus és római korban – Történelem az ókorban előadás-sorozat, ELTE, 2013 február
- „Noé térképe”: Hellenisztikus kori zsidó földrajzi világtkép a Jubileumok könyvében – I. Magyarországi Ókori Történeti Földrajzi Konferencia, Pécs, 2011 szeptember
- Epigraphic Evidence of the New Testament – Karl-Franzens-Universität, Graz, 2010 szeptember
- Unus illis deus nummus est: A zsidók szerepe a Római Birodalom gazdaságában – Vargyas Péter emlékkonferencia, Pécs, 2010 szeptember
- Inscription as proof-text: the Roman–Hasmonean treaty as quoted in the First Book of the Maccabees and Flavius Josephus’ Antiquities – International Federation of the Societies of Classical Studies, Kongress im Humboldt-Universität zu Berlin, 2009 augusztus
- Flavius Josephus mint történetíró – A pécsi felsőfokú történészképzés hármask jubileuma (1923–1948–1983–2008) Tudományos emlékülés, Pécs, 2008 november
- Flavius Silva: Conqueror of Masada, Rebuilder of Jerusalem – Albright Institute of Archaeological Research, Jerusalem, 2005 május
- Egy monumentális diadalív töredéke Jeruzsálemben – A MTA Ókortudományi Társaságának felolvasó ülése, 2005 december